Абдуллаева З.З.

ТУРКИЕДЕ ОРТА АСЫР ВЕ XX АСЫРНЫНЪ БАШЛАРЫНА КЪАДАР ДИН ВЕ МЕДЕНИЙ ТАСИЛЬ

(Религиозное и светское образование в Турции со средних веков до начала XX века.)

В статье рассматриваются основные этапы становления религиозного и светского образования в Турции со средних веков до начала XX века. Автором анализируется система религиозного образования – начальные религиозные школы, средние и высшие медресе, а так же система светского образования – инженерно-артиллерийского училища, морского инженерного училища, сухопутного инженерного училища, военно-медицинского училища, хирургической и терапевтической школ и других специальных училищ, созданных в XIX веке.

Особое внимание уделено истории Стамбульского университета и Галатасарайского лицея. Автором также рассмотрено влияние младотурецкой революции на развитие системы образования Турции.

Осман императорлыгъы заманында, асырларнен мектеп тасили диний характер ташыды. XV - XVIII асырларда окъув муэссиселернинъ екяне типи, джамилернинъ янында тешкиль олунгъан диний мектеплер эди. Мектеп ве медреселерде окъув процессы мусульман улемалыгъы тарафындан контроль этиле эди. Башлангъыч мектеплерде араб тили, Къуран, космография ве эсап дерслери огрениле эди. Орта мектепте исе грамматика, геометрия, мантыкъ, белагъат (риторика), иляхият дерслери огрениле эди. Алий окъув юртларында исе тыббиет[i], Къуран дерслери огрениле эди.

Бу мектеплерде тасиль заманы бельгиленмей. Медресе системы ильк-ондже укумдар сыныфына девлет аппараты ве мефкюревий муэссиселерге керекли адамларны азырламагъа имкян ярата эди.

Осман императорлыгъында, бутюн мусульман девлетлеринде олгъаны киби,балалар башлангъыч тасилини алмакъ ичюн «сыбян мектеплеринде» (маалле мектеплеринде), яни диний мектеплерде окъугъанлар [ii]. Сыбян типиндеки мектеплерде дерс бергенлер эсасен мусульман моллалары оларакъ, талебелер Къуранны эзберлей, мусульман динининъ эсасыны ве мусульманнынъ [iii] омюрдеки арекет къаиделерини огрене эдилер.

Бойле мектеплерде талебелернинъ булунмасы къабилерине багъланыр эди ве 4 яшыны толдургъан балалар къабул олунгъанлар. Бойле мектеплерге нисбетен «башлангъыч тасили» терминни мукъайытлыкънен къулланмакъ керек, чюнки бойле мектеплерде балалар диний тасильден башкъа бир тюрлю бильги алмадылар, атта бу мектеплерни битиргенлери зорнен язмагъа ве окъумагъа биле эдилер. Амма олар, осеяткъан несильни бойсунув ве итаат этюв рухунда тербиедилер, шунынъ ичюн де укюмет оларнынъ сакъланып къалмасыны истей эди.

Башлангъыч мектеплерден («сыбян мектеплерин»ден) башкъа, девлетте эки дереджели,– орта ве алий, медреселер бар эди. Медреселер Ислям дини хызметчилери, девлет аппараты ве орду ичюн мемур азырлай эдилер. XVIII асырнынъ сонларында тек бир Стамбулда 275 медресе бар эди[iv]. Медресе талебелери, софталар, чокъ йыллар девамында эсасен мусульман иляхиятыны огренерек, тасильни эсасен араб тилинде окъута эдилер.

XIX асырнынъ сеяатчысы: «Мен анълагъаныма коре, китапханелерни эсасен медресе янында тешкиль олунгъан алий мектеплернинъ талебелери «софта»лар зиярет этелер», – деп яза. Олар анда дерс оларакъ чешит эльязмалардан алынгъан парчаларны эзберлей, «хадис» ве Къураннынъ, риваетлернинъ изаатыны огренелер, дигерлери исе ильмий ишлери ичюн насылдыр малюмат топламакъ ичюн келелер»[v].

Сохталар, антик ве орта асыр мусульман дерсликлеринден алынгъан, земаневий талапларгъа джевап бермеген, тарих, джогърафия, там илимлери боюнджа башлангъыч бильги саиплери эдилер.

Табийки, медресе, студент оладжакъларны азырлап оламай эди. Бу сезнинъ земаневий манасы христиан дининдеки «бурсак» ве я да семинатистке уйгъундур. Султан, оларнынъ денъишмеси акъкъында хаял биле эталмаз эди.

Мехмед-Султан заманында Топкъапы сарайында махсус алий мектеп – эндерун мектеби олмакъта. Бу мектепте юксек унван саиплерининъ балалары илериде буюк ишлерини тайин олунмакъ ичюн азырлана эдилер (эндерун – султаннынъ ич одалары)[vi], мында медресени битирген балалар кече эдилер.

XVIII асырнынъ биринджи ярысында Стамбулда ильк медений шекиль ташыгъан окъув юртлары мейдангъа кельди. Бу окъув юртларынынъ эсас макъсады кери къалгъан Турк ордусыны земаневий арбий санаат дереджесине котермек керек эди.

1737 сенеси биринджи Турк ордусыны медений окъув муэссисеси – инженер-топчы окъув юрты ачылды. Бу окъув юрты Ускюдар топчу арбий къысымлары къазармалары янында тешкиль олунды. Инженер-топчу окъув юртында там илимлер, хусусан, амелий эсап дерслери кечириле эди.

Стамбулнынъ Асия тарафында ерлешкен Ускюдар (Скутари) медресесининъ бинасы, белли Турк мимарджысы Синаннынъ проектине коре къурулды. Илериде бу бина буюк медреселер иншаатында нумюне

олды. Джиддий тарзда къурулгъан бу бинанынъ диварлары ич бир тюрлю орьнеклер олмагъаны, онынъ насыл макъсаднен къурулгъаныны тасдикълай эди. Айны заманда медресенинъ интерьеры гъает гузель эди; галереясынынъ орта къысмында къуббе залы къурулгъан. Азбарын ортасында таштан япылгъан кучук бир шадырван бар эди[vii]. Ускюдар мектебини Хумбараджи Ахмед-паша тешкилятландырды (эскиден граф Бонневаль), о Турк ордусы ичюн эсап ве инженерлик боюнджа джиддий бильгиси олгъан офицерлерни азырламакъ истей эди. Бираз сонъра, 1761 сенеси, Стамбулда турк ордусынынъ мушавири барон де Тотт ярдымынен бир къач махсус навигатор, топчу ве фортификатор[viii] мектеплери ачылды. 1773 сенеси Сютлюджиде денъиз инженерлери окъув юрту (Muhendishane-i Bahri-i Humayun) тешкиль олунды[ix]. Шусы меракълы ки, бу окъув юртунынъ ачылмасына турк флоту рус эскадрасы тарафындан Чесмен денъизиндеенъильмеси себеп олды. (7 июль 1770с.)

Окъув юртунынъ биринджи оджасы Джезапрян Сейт Хасан олды. О денъиз ишини ве бир къач Аврупа тиллерини яхши билип, окъув юртунда эсасен франсыз оджаларыны чалыштырты.

Осман императорлыгъы ичюн бу мектеп Аврупагъа биринджи пенджере олгъан. Амма, мектепке энъ эвеля окъумагъа, язмагъа бильмеген балаларны алына эдилер. Мектеп программасы земаневий башлангъыч ве орта мектеплернинъ программасына багъланылды. Башта бир, балаларны окъумагъа ве язмагъа огрете эдилер, сонъра исе араб, фарс, франсыз тиллерини ве денъиз ишини огрене эдилер. 1842 сенесинден башлап мектепке 13-16 яшында олгъан, Къуран окъумагъа ве язмагъа бильген балаларны къабул эттилер. Окъув 3 йыл девам эте эди.

Биринджи ве экинджи сыныфта талебелер араб тилини, эсап, геометрия ве ресим япмасыны огрендилер. Учюнджи сыныф исе махсус сыныфларгъа болюне ве буна коре махсус фенлер окъула эди. 1842 сенесинден башлап, франсыз тили сербест, инглис тили исе меджбурий суретте огрениле эди[x].

Бойлеликнен, XVIII ве XIX асырнынъ орталарында Туркиеде медений тасиль системасы мейдангъа келип башлай. Динъге экинджи дереджели ер берильген биринджиси исе окъув юртларына, юкъарыда айтылгъанына коре, мисаль ичюн арбий-инженер ве денъизджилик махсус окъув юртлары эди. Селим Ш (1789-1807) арбий реформалары Аврупа илиминен багълады, нетиджеде медений тасильнинъ инкишафына ел ачты. Селим Ш, тап барон де Тотт вакъытында эсап ве денъизджилик боюнджа дерс берильген мектеплерни кенишлетти ве янъыдан тешкилятландырды. Даа сонъ о арбий-инженерлик окъув юртуна чевирильди ве «Мюхендисхане» деп адландырылды[xi]. Окъув юрты эм денъиз флоту,эм де къара къувветлери ичюн мутехассыс азырлай эди. Денъизджилик окъув юртунда Аврупа оджалары денъиз офицерлери ве геми къуруджы инженерлерини азырлай эдилер. Мында 200 турк баласы тасиль ала эди (эки сыныфта да бирдайын – геми къуруджылары ве денъиз офицерлери)[xii].

Орду ичюн инженер ве топчу азырламакъ ичюн, 1795 сенеси Селим Ш Султан къара къувветлери инженерлик окъув юртуны «Мюхендисхане-и беррие» ачты[xiii]. Даа сонъ топчулар окъув юрты арбий инженерлик окъув юртунен бирлештирдилер. Бу окъув юртларына 11-12 яшларында олгъан турк балаларыны къабул эте эдилер. Окъув юртунда 800 адам[xiv] огрене эдилер. Дерслерни Францияда тасиль алгъан франсыз ве турк оджалары алып бара эдилер. Окъув юртунда физика, эсап, геодезия ве махсус дерслер кечиле ве франсыз тили меджбурий эди. Окъув юрту янында франсыз тилинде 400 китаптан ибарет китапхане булунмакътадыр[xv].

Селим Ш эмиринен арбий иш мевзусындаки франсыз китаплары ве дигер зенаатлар боюнджа эсерлер турк тилине терджимеленгенлер. 1796 сенеси китап чыкъармакъ ичюн окъув юрту янында шахсий нешрият ачылды (бундан гъайры, 1729 сенеси къурулгъан ильк турк нешрияты 1792 сенесинде енеден ачылды ве чалышып башлады).

Султан арбий окъув юртларына чокъ дикъкъат этип, сыкъ-сыкъ зияретте булуна, талебелернен субетлеше, оларны имтияндан кечире ве къабилиетли сойларына мукяфат бере эди.

Махмуд II (1808 - 1839) тарафындан япылгъан арбий ве идаре реформасы, кенди ве укюмет огюне, мутехассыс проблемасы не къадар джиддий олгъаныны ортагъа чыкъарды. Туркиенинъ янъы усул боюнджа тасиль алгъан офицерлерге, арбий инженерелерге, граждан мемурларына ве чешит зенаат узманлары – экимлерге, оджаларгъа, терджиманларгъа, юристлерге ихтияджы бар эди.

Бу мутехассысларны азырламакъ ичюн онъа уйгъун алий окъув юртлары керек олды. Туркиеде исе олар екъ эди. Арбий окъув юртлары орду ве флотнынъ ихтияджыны къанаатлендирмейди. 1828 сенеси Русиенен башлагъан дженк вакъытындан, Султан, не денъиз окъув юртундан ихтисаслы капитан, не де къара къуветлер инженер окъув юртундан арбий инженер алып оламады. Арбий эким ве офицерлерин азырлагъан окъув юртлары, граждан мемурларыны азырлагъан махсус мектеплерде екъ эди[xvi].

Арбий-инженер, къара къувветлери инженерлик окъув юртлары тешкиль олунгъан заманда, медений шекильде башлангъыч мектеплери ачмакъ кимсенинъ акъылына биле кельмеди. Укюмет тарафындан япылгъан гъайретке бакъмадан, диний мектеплерде окъугъан талебелернинъ сайысы эксильмекте эди. 1824 сенеси нешир олунгъан Султан хатты-ы шерифи, Махмуд II тасиль меселелерине олгъан мунасебети ачыкъ-айдын корюне. Онда Султан бир чокъ ана-бабалар балаларыны ишханелердеки усталар янына талебе этип бергенлерине ачувлана. Шунынъ ичюн де кунь-куньден джаиллернинъ сайысы арта. Султан озь эмиринен бутюн дин хадимлерини, мектеплерден тыш бир бала къалмамасыны незарет этмелерине меджбур этти.

Бу ерде шуны да къайд этмек керек ки, султан медений мектеплерини дегиль де, диний мектеплерини козь огюне алгъан эди. Бу мектеплерде балаларны диний рухунда тербиелев этип, «оджалар» исе земаневий талапларгъа коре джаиль ола эдилер. Укюмет тарафындан къол тутулгъан, бойле «хатта»-ларнынъ нешрияттан чыкъмасынынъ тешеббюсчилери улемлер эди, чюнки диний мектеплердеки талебелернинъ сайысы эп эксиле эди[xvii].

Медений тасиль системини кирьсетмек анъаневий усул тарафдарларынынъ чокътан-чокъ зыддиетине огърай ве ордуны янъыдан тешкилятландырмакъ ишинден къолай дегиль эди.

1826 сенеси чокъ зорлукълардан сонъ биринджи арбий-тыббиет окъув юрты ачылды, бир йылдан сонъ исе – хирургия ве терапевтик мектеплери ачылды[xviii]. Дерслерни франсыз оджалары франсыз тилинде алып бара эдилер. Селим Ш заманында биринджи кереси ябанджы тильде окъутмакъ гъаесине къол тутулды, чюнки 1795 сенеси тешкиль олунгъан къара къувветлер инженерлик окъув юртунда ерли мутехассыслар олмагъаны себебинден франсыз оджаларына мураджаат этмеге меджбур олдылар.

1838 сенеси Султан ве онынъ меслекдешлери тешеббюсинен махсус доклад азырланды, онда башлангъыч тасиль саасында реформа япмакъ кереклиги акъкъында айтыла эди[xix]. Улемлернинъ медений тасиль системине къаршы чыкъкъанына бакъмадан, Осман императорлыгъында 1840 сенеси биринджи медений мектеп, рюшдие, ачылды, теэссюф ки, бу гъаенинъ ильхамландырыджысы ольген сонъ. Махмуд II заманында граждан мемурлары мектеби мейдангъа кельди (1838 с.), терджиманлар мектеби ачылды. Бу мектеплерде ябанджы тиллер ве базы бир там илимлер джиддий огрениле эди.

XIX асырнынъ 30 сенелеринде тешкиль олунгъан граждан мемур мектеплери мемурларгъа олгъан ихтияджны темин этмедилер. Тасиль алмакъ ичюн генчлерни юрт тышына – Париж, Лондон ве Венагъа[xx] еллай эдилер.

Махмуд II заманында тасиль саасында белли бир мувафакъиет эльде этильгенине бакъмадан, янъы тасиль система бутюн бир организм оларакъ тешкиль олунмагъан эди. Махмуд II тарафындан эмир этильген эр кес ичюн меджбурий башлангъыч тасиль бош сес олып къалды.

Махмуд II заманында ве танзимат йыллары йигиримге якъын махсус окъув юртлары тешкиль олунды, олар сырасында арбий-тыббий (1826), Арбий умумий орду (1834), Арбий музыка (1834), кой ходжалыгъы ве мал экими (1847), Педагогика (1848), девлет мемурларыны азырламакъ ичюн бир сыра окъув юртлары (1838, 1849, 1859)[xxi] ве иляхре. 1839 сенеден башлап Туркиеде умум тасиль башлангъыч мектеплери – рюшдиелер ачылып башланды, бу мектеплерде диний дерслер ерини медений дерслер олдылар, 1845 сенесинден – I дереджели орта мектеплер – идадиелер тешкиль олунды, мында эсасен арбий окъув юртлары ичюн талебелер азырлана эди.

Абдул Меджид I (1839-1861) тарафындан да тасиль проблемаларына буюк дикъкъат этильди ве бу онынъ 1845 сенеси февраль айында[xxii] чыкъкъан хаттасында акс олунды. Султан министрлернинъ дикъкъатларыны реформа арбий саасындан башкъа, бутюн сааларда кереги киби япылмагъанына дикъкъатларыны джельп этти. О, бунынъ эсас себеби джаиллик, деп сайды ве мектеп эм де окъув юртлары ачмакъ эмири берди.

1845 сенеси март айында тасиль ишлери боюнджа мувакъкъат шура тешкиль олунды (Меджлис-и маариф-и мувакъкъат), онъа баш терджиман Порты Фуад-эфенди елбашчылыкъ этти. Шура секиз адамдан ибарет эди. Тасиль боюнджа Мувакъкъат Шуранынъ эсас вазифеси белли бир саада реформа проектлерини азырламакъ эди. Ашагъыда язылы гъает муим тедбирлер теклиф олунды: 3 дереджели мектеплер тешкиль этмек – башлангъыч (мектеп, я да сыбъян), орта (идадие) ве алий – университет (дар-уль-фюнун)[xxiii]. Мектеплерни улемаларнынъ етекчилиги алтындан алмакъ ве девлет контролине бермек, медреселерде исе реформа япмамакъ ве оларны олгъаны киби улемалар контролинде къалдырмакъ теклиф олунды.

Проект Султан ве девлет тарафындан такъ дирленди. Оны омюрге кечирмек исе 1846 сенеси июнь айында тешкиль олунгъан умум тасиль Даимий Шурасына авале олунды.

Умум тасиль Даимий Шурасы тек тыш ишлер назири ве Адалие юкъары шурасына итаат эте эди. Сонъунда, 1859 сенеси миллий Тасиль Даимий Шурасы янъыдан тешкиль олунгъан Маариф назирлигинен бирлешти. 1848 сенеси шура азаларынынъ сайысы артты, топлашувлары айда бир кере ола эди.

Медений тасиль душманларынынъ чыкъышларына бакъмадан, илян этильген программа яваш-яваш омюрге кечти. Башлангъыч тасиль меджбурий ве бедава олгъаны беян этильди. Янъы дерсликлер чыкъты ве парасыз даркъатылды. Рюшдие мектеплери девлет эсабына тешкилятландырыла ве чалыштырыла эди. Бу мектеплерде де дерслер ве китаплар бедава эди. Ихтисаслы оджалар олмагъаны ичюн бу мектеплердеки дерслер медресе системиндеки дерслерге ошагъанлар[xxiv]. Тек 1848 сенеси биринджи оджалар институты ачылды. Шунынъ ичюн де, рюшдие битирген балалар, «амелий фаалиетке ве алий эм де ихтисаслы окъув юртларына кирмеге азыр дегиль эдилер»[xxv]. Олар джогърафия ве тарих, табий илимлер ве геометрияны огренмей эдилер. Бир шейге бакъмадан, бу мектеплернинъ (эм башлангъыч, эм орта) сайысы артты, яваш-яваш тасиль программасы да денъишти.

Бу ерде шуны да къайд этмек керек ки, XIX асырнынъ биринджи ярысында турк мектеплериндеки окъув процесслеринде темелли денъишмелер олды.

Эсас дерс мусульман дини олгъанына бакъмадан, мектеплерде, хусусан буюк шеэрлерде яваш-яваш турк тили, эсап, джогърафия киби дерслер огренип башлайлар[xxvi].

1846 сенеси Мустафа Решид-паша теклифинен Стамбулда Айя-София джамисининъ къаршысында университет бинасынынъ темели къоюлгъан эди. Къуруджылыкъ вакъытында битти, амма Къырым дженки башлагъанда учь къатлы бинада госпиталь ерлешти. 60-нджы йыллары биринджи, даа мунтазам суретте олмагъан, лекциялар окъулып башланды. Бойлеликнен, 1863 сенеси 31-нджи декабрьде онда халкъ ичюн биринджи лекция окъулды, о заманлары Стамбул ичюн баягъы динълейиджи – 300 адам топланды[xxvii]. Физика боюнджа лекцияны Авропада тасиль алгъан турк лекторы Дервиш-паша окъугъан эди.

Бу вакъиа о къадар муим эди ки, атта султан университет динълейджилери ичюн физика ве химия боюнджа да Дервиш-паша лекция азырламасы ичюн махсус къарар чыкъаргъан эди. Динълейджилер ичюн башкъа фенлер боюнджа да лекциялар берильди, тарихий меселелерини исе белли тарихчи ве турк тасили фаалиетчиси Ахмед Вефик-эфенди окъуды. Эсап ве табий илимлер, астрономия ве физика боюнджа да лекциялар окъулды. Амма, Стамбул университетининъ ресмий ачылув мерасими, дерсликлер азырлагъан эписи фенлер боюнджа оджалар темин этильген ве ляйыкъ талебелер алынгъан сонъ, 1870 сенеси 20 февраль куню олды[xxviii].

Къыскъа заманда белли олгъанына коре, планлаштырылгъан фенлерни амелиятта кечьмек ичюн не дерсликлер не де оджалар бар. Университет орта тасиль окъув юртлары севиесине тюшюрильди ве 1871 сенеси реакцион мусульман улемалары тарафындан кескин тенкъид нетиджесинде къапатылды.

1868 сенеси 1-нджи сентябрь куню Галатасарай лицей ачылды. Оны битиргенлер, оджалар, орду ве флот офицерлери, мемурлар генч турк зиялыларнынъ сырасыны толдура эдилер. Галатасарай имтиязлы окъув юрты оларакъ, Порта тарафындан дестеклене эди. Лицейге теджрибели оджаларны еллагъан Франция? оны тешкилятландырувда буюк ярдым косьтерди. Франция ярдымынен лицейде яхшы китапхане ве бир сыра лабораториялар тешкиль олунды[xxix].

1874 сенеси Галатасарай лицеи эсасында текрар университет ачмагъа истедилер[xxx]. Бу сефер ки тешеббюслери мувафакъиетли олды, амма кенеде ихтисаслы оджалар етишмегени себебинден джиддий проблемалар олгъаны ичюн 1879-1880 сенелери къапатылды.

Ниает, 1900 сенеси Стамбулда учь факультети олгъан – теология, филология ве техника, Султан университети ачылды. Бу сефер университет девамлы чалышкъан окъув юртуна чевирильди, амма буна бакъмадан султан Абдул-Хамид II заманында, турк тарихчысынынъ айткъанына коре, бу «пек сессиз ве зайыф окъув юрты эди».

XIX асырнынъ 40-джи сенелери омюрге кечирильген ве тешкиль этильген янъы медений тасиль системы олгъанына бакъмадан, тасиль саасы балта кирмеген орманны анъдыра эди. Медреселер исе кенди талебелерини орта асыр рухунда азырламагъа девам эте эдилер. Медреседе тасиль алгъанлар итибар саиби эдилер, чюнки дин озь ерини сакълап къалмакъта эди.

Туркиеде XVIII-XIX асырларда чешит дерслик-китапларгъа, ильмий ве техник, бедий эдебияткъа ихтиядж арта.

XIX асырнынъ 40-нджи сенелери окъумакъ ичюн тыш мемлекетлерге еллангъан ве анда йылларнен яшагъан яш турклерге Авропа медениетинен сыкъы суретте таныш олмакъ имкяны мейдангъа келе. Хусусан, 1855 сенеси Парижде ачылгъан Осман мектебинде 60 турк окъуй эди[xxxi].

1864 сенеси Туркиеде 660 бинъ талебе окъугъан 15 бинъ башлангъыч мектеп бар эди (олардан 135 бинъ талебе олгъан 2562 мектеп мусульман мектеби дегиль эди)[xxxii]. Орта мектеплер пек аз ве кене де халкъ тасили улемалар элинде эди.

1869 сенеси халкъ тасили акъкъында янъы къанун къабул олунгъан эди (нумюне оларакъ Франсыз къанунджылыгъы алынгъан эди). Тасиль саасында кениш реформалар япылмасы козь огюне алынгъан: огълан балалары 7-11 яшында ве 6-10 яшындаки къыз балалары ичюн меджбурий бедава тасиль, девлет эсабына Стамбулда университет ачмакъ ве орта мектеплерини тешкилятландырмакъ эди. Амма, ишлер пек яваш юре эдилер. Халкъ тасилине пек аз девлет парасы айырылды, дерсликлер ве оджалар етишмей эди. Ялынъыз бир къач йылдан сонъ, Туркиедеки тасиль дурумына бу къанунннынъ мусбет тесири олып башлады. Тасиль саасы улемаларнынъ реформагъа къаршы чыкъкъан энъ амансыз аренасы олды.

Абдул Хамид II (1876-1908) заманында баш котерген реакционерлер, тасильге пек менфий тесир эттилер. Мектеп реформасы амелиятта омюрге кечирильмей эди. Ресмий оларакъ бир къач алий, амелиятта исе орта окъув юртлары – оджалар институты (шу сырада къадынлар ичюн де), санаат мектеплери ве дигер мушкуль алда олгъан окъув юртлары ачылса биле.

Генч турклер инкъилябы тасиль саасына белли денъишмелер кетирди. Турк инкъилябы гъалебе къазангъан сонъ, генч турклер эсас дикъкъатларыны девлет мемурлары, орду, тасиль ве укъукъ саасындаки реформаларгъа джельп эттилер. Биринджи генч турк группаларынынъ арбий ве махсус граждан окъув юртларында мейдангъа кельгенлери, тесадюфен дегильдир. Абдул Хамид заманында бу окъув юртлары турк зиялыларнынъ тешкиль олунгъан меркезлери эди. Мында о вакъытларгъа коре генчлер джиддий бильги ала, ябанджы тиль огрене, Авропа девлетлерининъ сиясий ве икътисадий омюринен таныш ола эдилер[xxxiii].

Генч турклер тасиль саасында белли адымлар яптылар. Меселя, бу ишке айырылгъан паранынъ эсабы артты (амма кене де о бюджет масрафларынынъ 2-2,7% тешкиль эте эди). Башлангъыч мектеплернинъ сайысы артты (XX асырнынъ башында 28615– тек 1910 сенеси 36230-къа къадар)[xxxiv]; орта мектеплер –

идадие ве лицейлернинъ де сайысы артты. Зенаат тасили кенишленди ве къадын-къызлар ичюн биринджи орта мектеплер тешкиль олунды. Бойлеликнен, 1911-джи сенеси Стамбулда Къадын Идадиеси ачылды. Стамбулдаки къадын мектеби 1913 сенеси Султание'деп адландырылды. Бу окъув юрту биринджи къадын лицейидир.

1911 сенеден башлап лицейлерге султание ады берип башладылар, амма тек 1922 сенеден башлап бу исим эр ерде пекитильди[xxxv]. Алий окъув юртларында да денъишмелер башланды. Меселя, та 1870 сенеси ачылгъан ве бир йылдан сонъ къапатылгъан Стамбул университети 1900 сенеси текрар ачылды, кенъишленди, янъы факультетлер ачылды, къабул олунгъан окъуйджыларнынъ сайысы артты.

Бу вакъытта ашагыдаки унер ве техника мектеплери ачылды: полиция мектеби (1909 сенеси); беледие мемурлары мектеби (1911 сене); театр мектеби (1914 сене) ве иляхре[xxxvi].

1913 сенеси башлангъыч мектеплерде тасиль процессини яхшылаштырмакъ ичюн янъы къанун къабул олунды.

Амма, умумий аладжакъ олсакъ медений тасиль саасында эльде этильген мувафакъиетлер пек яхшы дегиль эди. Дин окъувы медений башлангъыч ве орта мектеплерде аля буюк ер алмакъта эди. Турклернинъ 90 фаизи джаиль эди (мисаль ичюн, Туркиеде 50% греклер ве 33% эрмени джаиль эди).
Бойлеликнен, генч турк инкъилябы тасиль саасында белли мувафакъиетлерни эльде этти. Амма, омюрге кечирильген тедбирлер, тасильнинъ кениш инкишафы ве девлетнинъ ихтисаслы ишчилерге эп артмакъта олгъан ихтияджыны темин этмек ичюн етерли дереджеде дегиль эди.

---

[i] Петросян Ю.А., Юсупов А.Р. Город на двух континентах.– М.: Наука,1981.– С.133.
[ii] Fidan N., Erden M.Egitim bilimine giris.–Ankara: Kadioglu matbaasi,1986.– S.189.
[iii] Боджолян М.Т. Реформа 20-30 гг. XIX века в Османской империи.–Ереван: Изд-во АН Армянской ССР,1984.– С.79.
[iv] Новичев А.Д. История Турции II, Новое время. Ч.1.(1792-1839).– Изд-во Ленинградского университета,1968.– С.252.
[v] Турецкая цивилизация и ее школы, софта, библиотеки, книжное дело. Из поездки в Константинополь летом 1875 году.//Вестник Европы.–1876.–Т.4.– С.534.
[vi] Новичев А.Д. Указ соч.– С.253.
[vii] Петросян Ю.А., Юсупов А.Р. Указ. соч.– С.118.
[viii] Там же.– С.141.
[ix] Akyüz Y. Türk egitim tarihi.–Ankara: Ankara Universitesi basimevi,1989.– S.164.
[x] Миллер А.Ф. Мустафа-паша Байрактар.– М.- Л.: Изд-во Академии наук ССР,1947.– С.95.
[xi] Новичев А.Д. Указ. соч.– С.31.
[xii] Akyüz Y. Op.cit.– S.164.
[xiii] Akyüz Y. Op.cit.– S.165.
[xiv] Петросян Е.И., Петросян Ю.А. Османская империя. Реформы и реформаторы.–М.:Наука,1993.–С.20.
[xv] Новичев А.Д. Указ. соч.– С.31.
[xvi] Там же. – С.252.
[xvii] Боджолян М.Т. Указ.соч.– С.80.
[xviii] Дулина Н.А. Танзимат и Мустафа Решид-паша.–М.:Наука,1984.– С.134.
[xix] Петросян Ю.А. Османская империя. Могущество и гибель.– М.:Наука,1990.– С.187.
[xx] Дулина Н.А. Указ.соч.– С.134.
[xxi] Желтяков А.Д. Печать в общественно-политической и культурной жизни Турции (1729-1908).– М.:Наука,1972.– С.38.
[xxii] Дулина Н.А. Указ.соч.– С.134.
[xxiii] Akyüz Y. Op.cit.– S.179.
[xxiv] Akyüz Y. Op.cit.– S.185.
[xxv] Дулина Н.А. Указ.соч.– С.135.
[xxvi] Желтяков А.Д. Указ.соч.– С.39.
[xxvii] Петросян Ю.А. Древний город на берегах Босфора.– М.:Наука, 1991.– С.224.
[xxviii] Дулина Н.А. Указ.соч.– С.136.
[xxix] Петросян Ю.А., Юсупов А.Р. Указ.соч.– С.143.
[xxx] Akyüz Y. Op.cit.– S.190.
[xxxi] Желтяков А.Д. Указ.соч.– С.49.
[xxxii] Новичев А.Д. Турция. Краткая история.–М.:Наука,1965.– С.132.
[xxxiii] Петросян Ю.А., Юсупов А.Р. Указ.соч.– С.57.
[xxxiv] Новичев А.Д. Турция. Краткая история.–М.:Наука,1965.– С.134.
[xxxv] Akyъz Y. Op.cit.– S.297.
[xxxvi] Akyъz Y. Op.cit.– S.303.